

ANTTI SALMINEN

Pallaksch: Celan ja Hölderlin

***Pallaksch* on sana, jolle ei ole selitystä. Tämä Hölderlinin yksityiskielen viimeisten vuosien lempi-ilmaus johtaa runouden kielen alueelle, jonka järkipäiväinen saksalainen idealismi mielellään olisi pitänyt vakan alla, ja jonka Paul Celanin (1920–1970) runo ”Tübingen, Jänner” palauttaa arvoon arvaamattomaan.**

Vuodesta 1807 kuolemaansa saakka Hölderlin vietti päivänsä tübingenilaisen puusepän tornihuoneessa. Hegelin ja Schellingin opiskelutoveri oli vetäytynyt sisämaailmaansa elämänsä keskikohdassa, 37-vuotiaana. Ei ole olennaista väentää kättä Hölderlinin hulluuden laadusta tai määrystä. Silke-Marie Weineck korostaa hyvin, että runollista hulluutta ei parane pelkistää menetelmäksi eikä liioin diagnosoida sairaudeksi¹. Muistettakoon mieluummin Hölderlinin omaa todistusta ratkaisevasta kokemuksesta muutamaa vuotta ennen torniutumista. Matkatessaan vuorten yli vuonna 1802 Bordeaux’sta kohti kotia hän joutui jonkinlaiseen myyttis-traagiseen onnettomuuteen: ”jouduin Apollon iskemäksi”, Hölderlin tilitti kirjeessä tapahtunutta ystävänsä Böhendorffille². Nämä topokset – puuseppä Zimmerin pieni huone, runoilijan musta mieli ja ongelmat kreikkalaisten jumalten kanssa piirtävät niin ikään taustan Paul Celanin Hölderlin-runolle ”Tübingen, tammikuu”³.

Celanin ja Hölderlinin kohtalot kietoutuivat toisiinsa. Filosofisesti lienee huomattavaa, että Celan oli yksi harvoista Heideggerin aikalaisrunoilijoista, joista tämä oli toden teolla kiinnostunut. Vuonna 1967 Heidegger luonnehti Celania sanoilla, joihin päätyivät myös monet Hölderlinin ystävät: ”Hän on sairas – parantumaton.”⁴ Celan, jota runoilijakollega Nelly Sachs oli kutsunut ”aikamme Hölderliniksi”, jätti itsemurhaamunaan vuonna 20.4.1970 Hölderlin-elämäkerran auki alleviivaamastaan kohdasta:

”Toisinaan tämä nero pimenee ja uppoo sydämensä katkeeraan kaivoon, mutta useimmiten hänen apokalyptinen tähtensä loistaa ihmeellisesti.”⁵

”Tübingen, tammikuu” on Celanille tyypilliseen tapaan avoimen monitulkinnallinen⁶ runo. Celan kirjoitti runonsa vierailtuaan Tübingenissa tammikuussa vuonna 1961, ja *Jänner* on eteläsaksalainen nimitys vuoden ensimmäiselle kuukaudelle.

Celanin runossa Hölderlinin elämäkerralliseen kuvastoon kietoutuvat hänen runoutensa teemat kuten pelastuksen (*Rettung*) ja jumalten paluun odottaminen. Viittausten kerrostamiseen johdattavat jo ensimmäiset säkeet, jotka kaiuttavat Hölderlinin oodia ”Sokea

laulaja”, runoilijan Sofokles-käännöksiä ja Oidipuksen sokeutta sekä Rein-hymniä, jossa ”jumalan pojat ovat sokeimpia”. Niin ikään Hölderlinin ”Leivän ja viinin” pyhyydetömät ”puutteen ajat” (*dürftiger Zeit*) antavat ajallisen horisontin myös Celanin runolle. Hölderlin ja Celan kokivat kirjoittavansa matalamielisenä aikana, jona runouden ja hengellisyyden sidokset olivat vertyneet tai jo katkenneet.

Celanin runon messiaanisuus mieltyy negatiivisena, sillä se kumpuaa messiaanisen hahmon hauraudesta, tulevan pelastuksen lykkääntymisestä ja epävarmuudesta, joka kielellistyy runon rakenteellisena epävakautena ja tekee säejaosta katkonaista ja särähtävää. Tämä teologinen pinne on tyypillinen Celanille kuten se oli vaikkapa Benjaminille, Kafkalle, Edmond Jabés’lle ja monille muille modernin elämän sekularisoitumista punninneille juutalaisille kirjailijoille, joilla oli ristivetoinen suhde juutalaiseen hengenelämään. Hölderlinin juuret haarovat sen sijaan puoliksi kristinuskoon, puoliksi polyteistiseen Kreikkaan. Epäily oman ajan pyhyydetömyydestä ja muukalaisuus omalla maalla on silti yhteinen: Celan ja Hölderlin jakavat jumalten poissaolon kokemuksen.⁷ Tämä kokemus kielellistyy Hölderlinin sanassa *pallaksch*, joka päättää Celanin runon ja jota seuraavassa avaan kolmesta eri näkökulmasta.

Titanomakhinen superpositio

Hölderlinin sanaa asuttaa joukko mytologisia olentoja. Kreikkalaisessa mytologiassa Pallas-nimisiä olentoja on useita, ja nimen alkuperä katoaa uusien jumalien aikaa ja titanomakhiaa (*Τιτανομαχία*) edeltäneeseen mytologiseen hämääseen, jota titaanit ja gigantit hallitsivat. Athene sai liikanimensä surmattuaan tuon nimisen olennon, joka lähteestä riippuen saattoi olla joko nainen tai mies, sisko tai isä, hirviö tai nymfi. Varmaa on vain, että Athene nylki hänet ja ompeli nahasta kaapumaisen vaateen tai suojan, aigiin (*αἴγίς*), joka teki hänestä haavoittumattoman ja kuolevaisten silmissä kauhistuttavan.

Merkkinä Pallas leijuu siis moninimisenä semanttisessa superpositiossa, jolle on kosolti tulkintoja. Toisin sanoen esiolympolainen ja titaaninen kaaos, jonka vaiheita edes homeeriset hymnit eivät tarkasti muista, on myös esisemanttista aikaa, jolloin hirviöitä ei vielä erotanut jumalista, sanaa asiasta eikä nahkaa ruumiista. Joka

tapauksessa Pallaksen myteemissä nimen antamiseen (tai ottamiseen) tarvitaan murha. Ja tuo murha tarvitaan kaupungin, Ateenan, perustamiseen. Athenen henkilöimää *polista* suojaa murhatun alkuolennon nyljety nahka. Athenen, viisauden jumalan, yhteisön perustava väkivalta tihentää titanomakhisen kamppailun ja suojaa sillä kreikkalaisen sivilisaation. Kulttuuri perustetaan murhalla, ja uhri jää muistiin Athenen lisänimessä. Uudenaikaiset kotkotukset kuten filosofia ja demokratia ovat myöhempää tekoa.

Jos haluamme uskoa esimerkiksi Heideggerin joltisenkin sublimoivaa Hölderlin-tulkintaa, jonka mukaan Hölderlin ”tulevaisuuden runoilijana” on pyhyydetöminä puutteenkin aikoina lähimpänä kadonneita ja jälkensä peittäneitä jumalia⁸, Pallaksen nimi tuskin sisältyy sanaan sattumalta, oli sana sitten kuinka outo, tiuskaistu ja päämäärätön tahansa. Yhtäältä sanaan sisältyy frikatiivisella sch-äänteellä saksalaistettu puoliksi humoristinen tai maseltava invokaatio, jumaluuden kutsu. Tai toisaalta, ehkä Hölderlin loppuansa kohti kadotti jumalten jäljet ja kutsui olevaksi vielä syvempää menneisyyttä, aikaa, jolloin kaaos hädin tuskin oli ehtinyt jäähtyä kosmoseksiksi, ja jota jumalia vanhemmat oliot hallitsivat. Hölderlinin lempisana (*Lieblingsausdruck*, kuten Schwab mainitsee⁹) oli jumalia vanhempi, alkuperänsä kadottanut ja epämuodostunut nimi, jossa kaikuu niin murha kuin turvakin.

Typografinen huone

Celanin runon lainausmerkit *pallaksch*-sanan ympärillä ovat monimieliset. Ensinnäkin, tämä on suora Hölderlin-lainaus, ote Hölderlinin omasta kielestä, hänen sanansa. Toisekseen ne osoittavat, että Celan lainaa vierasta kieltä, kenties kieltä, jota kukaan muu kuin Hölderlin ei ole puhunut – *pallaksch* ei ole saksaa, se on hölderliniä tai Hölderlinin hulluuden murretta. Kolmanneksi lainausmerkeillä voidaan korostaa ilmauksen epätyypillisyyttä ja sen kuuluvuutta johonkin toiseen puhetapaan. *Pallaksch* ei tässä merkityksessä ole runon omaa kieltä. Vieläpä lainausmerkit palvelevat vastakohtaista tehtävää, jos ne luetaan merkitsemään, että ilmaus on likimääräinen, sanan hahmo, joka ei osu maaliinsa. *Pallaksch* on sanana kääntymätön samaan tapaan kuin typografiset merkit sen ympärillä. Celanin muotoilu jättää niin ikään auki sanan luokan. Kun saksan sana aloittaa lauseen eikä sanan sukua mainita, se voi olla yhtä hyvin nomini kuin interjektio. Runon lopusta tulee näin eräänlainen ainutkertaisuuden kieliopiton tihentyminen.

Niin ikään ilmauksen toisto tulee Hölderlinin kielestä, ei Celanin omasta. Jos lainausmerkkejä olisi neljä (”Pallaksch.” ”Pallaksch.”), merkitys rakentuisi toisin. Toisaalta aiempien säkeiden toistot sitovat nämä kaksi kieltä, Celanin saksan ja Hölderlinin hölderlinin toisiinsa, ne ovat saman änkyytyksen ja toisinsanomattomuuden pauloissa, takertuneina tiettyihin tavuihin ja liitteisiin. Änkyytyksen, lapsen kielen ja voimaton loitsu punoutuvat toisiinsa. Kaikissa näissä kieli palaa osiinsa, ei

välttämättä hajoten, mutta syntaksistaan irronneena, järkensä ja johdonmukaisuutensa kadottavana ja niistä luopuvana. Tällainen kieli ei johda mihinkään, se on löytänyt esisyntaktisia ja protosemanttisia kerrostumia, joissa se viihtyy ja elää kuten lapsen mieli. Tällaiset kielen alueet eivät enää kommunikoivat muutoin kuin korkeintaan sanomalla sen, mitä ei voi sanoa: ulkopuolisen silmin, silmin, jotka vielä näkevät, pako näyttäytyy kauheana ja järjetön vapaus vaikuttaa surkuteltavalta ja tolkuttomalta pikemminkin kuin runollisen kielen huipentumalta.

Mutta korva tarkkana voidaan kuulla muutakin: *pallaksch*, *pallaksch* – toistettu kehotus olla hiljaa – kenties tässä on meillä hiljaisuuden nimi, kielen viimeinen nimi ennen kuin se antaa periksi. Sama frikatiivi [] toistuu myös runon sanassa *Mensch* ja yhdistää näin saapuvan änkyyttävän messiaan, tai kenties koko ihmisosan, hiljaisuuteen, hulluuteen ja mykkyYTEEN. *Pallakschin* ohella runossa on toinenkin mielipuolisen toisteisuuden merkki, Georg Büchnerin näytelmäfragmentista *Woyzeck* (1879) muistuttava ”*immerzu*”, joka palaa piinaamaan päähenkilö Woyzeckia hänen puukotettuaan vainoharhaisen mustasukkaisen morsiamensa Marien. ”*Immerzu*” – ”herkeämättä”, kirjaimellisesti ”ainavaan” tai ”yhäina”, kaikuu runon toistorakenteissa; jos Celanin omakin runo on mielipuolisuuden partaalla, tähän sanaan on tiivistynyt tuon mielipuolisuuden periaate: toiston vääjäämättömyys, toisin sanomisen mahdottomuus, etenemisen änkyytyksen ja lapsen kielen kertosaakeinen lallatus.

Miksi Celan, joka Czernowitzin nuoruusvuosista kuolemaansa saakka ihaili Hölderliniä ja samaistui tämän kohtaloon, olisi halunnut eristää typografisesti hänen omapäisimmän sanansa omassa runossaan? Kenties on perustellumpaa lukea Celanin typografiaa Hölderlinin hulluusdiagnoosin diagnoosina. Jos näin on, Celanin sulut ja lainausmerkit osoittavat, kuinka sana on eristetty niin tutkimuksen kuin runoudenkin piiristä. Yhtäältä *pallaksch* on lainausmerkeissä, koska se ei kuulu runouteen, se ei ole poeettisesti vakavasti otettava, vaan peräisin inhimillisen yöstä. Toisekseen se on suluisia ilmaus lisänä, tarkentavana ja ainutkertaisena, mutta juuri ainutkertaisen kääntymättömyytensä vuoksi säkeistöjen ulkopuolella. Lainaus- ja sulkumerkit muodostavat runoon tekstuaalisen huoneen, johon houriva sana on työnnetty muista säkeistöistä erilleen kuten Hölderlin tornihuoneeseensa. Lukijoina meillä on etuoikeutettu pääsy tähän pieneen tilaan, johon Hölderlinin kryptisimmät merkitykset on ahdettu. *Pallakschille* on tehty typografinen kaksoisdiagnoosi. Yhtäältä typografinen huone pitää sanan erillään runon maailmasta päästämättä sitä pakoon, toisaalta tämä määrittäminen varjelee sanan kääntymättömyyttä ja omaperäisyyttä.

Kyllä ja ei: kaikki-ei-mitään

Sosiaalisesti *pallaksch* oli Hölderlinille sana, joka suorasanaisesti kieltäytyi kommunikoimasta. Hölderlinhän ei tornivuosiensa ollut sikäli yksin, että saksalaisen runouden reliikkisen patriarkan luona rämpäsivät us-

Tübingen, Jänner

Zur Blindheit über-
redete Augen.
Ihre – ”ein
Rätsel ist Rein-
entsprungenes” –, ihre
Erinnerung an
schwimmende Hölderlintürme, möwen-
umschwirrt.

Besuche ertrunkener Schreiner bei
diesen
tauchenden Worten:

Käme,
käme ein Mensch,
käme ein Mensch zur Welt, heute, mit
dem Lichtbart der
Patriarchen: er dürfte,
sprach er von dieser
Zeit, er
dürfte
nur lallen und lallen
immer-, immer-
zuzu.

(”Pallaksch. Pallaksch.”)

Tübingen, tammikuu

Sokeuteen yli-
puhutus silmät.
Niiden –
”Arvoitus on puhdas-
syntyinen” –, niiden
muisto
kelluvasta hölderlintornista, lokin-
kiertelemästä.

Hukkuneiden puuseppiä vierailut
näiden
sukeltavien sanojen luona:

Jos tulisi,
jos tulisi ihminen
jos tulisi ihminen maailmaan, tänään,
patriarkkojen
valopartoiene: hän pystyisi,
jos hän puhuisi tästä
ajasta, hän
pystyisi
vain lallattamaan ja lallattamaan
aina-, aina-,
yhäyhä.

(”Pallaksch. Pallaksch.”)

konvahvistusta kaipaavat nuoret runoilijat hakemassa innoitusta ja nationalistit kärttämässä kansallistunnetta kohottavia säkeitä. *Pallaksch* on yhtä kaikki Hölderlinin painukaahelvettiin niille, jotka olivat keksineet hänessä kansallismaskotin tai henkisesti ramman suurmiehen, jonka pelkkä läsnäolo olisi riittänyt pyhittämään tübingeniläisen *Kleinbürgerin* sielun. Christoph Theodor Schwab, Hölderlinin ystävä ja loppuvuosien tavanomainen tornivieras, kertoi Hölderlinin tarkoittavan sanallaan ainakin kolmea eri asiaa:

”Se saattoi tarkoittaa kyllä tai ei, mutta yleensä hän tarkoitti *ei-mitään*, ja käytti sitä kun hänen kärsivällisyytensä tai keskittymisensä oli loppumassa ja kun hän ei halunnut vaivata päätään päättämällä sanoako kyllä tai ei.”¹⁰

Sanan looginen muoto johtaa parakonsistenttiin logiikkaan, jossa voidaan analysoida ja pohtia tosia ristiriitoja. Tätä ajattelumuotoa lännessä on kehitelty esimerkiksi Graham Priest¹¹. Jos Schwabin todistusta on uskomisen, *pallaksch* muistuttaa parakonsistentin logiikan historiallisia edeltäjiä, esimerkiksi Epikuroksen *tetralemma*-rakennetta ja Nagarjunalta periytyvää *catuskotia*, joista kumpainenkin sallii lauseen samanaikaisen ristiriidan ja ristiriidattomuuden, totuuden ja ei-totuuden samassa ilmaisussa. Teoreettisissa fragmenteissaan Hölderlin pitää vastaavaa ristiriidan periaatetta runollisen hengen toiminnan edellytyksenä:

”[Runollisen hengen toiminnan] tarkoitteen mukaisesti käsitelty ei ole ainoastaan yksilöllinen kokonaisuus eikä sopusointuisen ristiriitaisuutensa yhteen liittämä kokonaisuus, vaan kokonaisuus yleensä, ja myös liittyminen sopusointuiseen ristiriitaisuuteen mahdollistuu [runon] taipumusten vastakohtaisuuden muttei muodon vastakohtaisuuden vuoksi;

[Tällöin] vastakohtat yhdistyvät ristiriidassa, ääripäiden koskettaessa toisiaan olematta kuitenkaan keskenään yhteismitallisia sisällöllisesti vaan ainoastaan vastakohtaisuutensa suunnassa ja asteessa. Tällöin tarkoite *yhteismitallistaa* myös *vastakkaisimmat* [...]”¹²

Vastakohtat tulevat siis yhdessä Hölderlinin poetiikassa, ja *pallaksch* on tämän dialektisen periaatteen miniatyyrinen tihentymä. Vaihtoehto on sikäli vaarallinen esimerkiksi aristoteeliselle metafysiikan traditiolle, että ajatuksen hyväksyminen vaatii länsimaisen logiikan loukkaamattomimpien fundamenttien, kolmannen poissuljetun lain ja kaksiarvoisuuden periaatteen, hylkäämistä. Tämän vastatradition edustajana Hölderliniä voidaan tulkita Herakleitoksesta alkavan ”irrationaalisen dialektiikan” jatkajana.

Näin tulkittuna *pallaksch* ei suinkaan ole Celanin runolle ominaisen epäilyn, änkytyksen ja runon maailman epävarmuuden symboli. Päinvastoin. Se kattaa affirmaation, negaation ja vielä kolmannen – ei-minkään – sekä kahdennettuna näiden kaikkien yhdistelmät. Tälle

äärimmäiselle synteisille ei ole vaihtoehtoja. *Pallaksch* on se, mitä jää jäljelle, kun järki ja kommunikaatio ovat päästäneet runouden pihdeistään: kaikki ja ei-mitään. Tässä tilassa voidaan ehkä sanoa: ”Minulle tapahtuu ei-mitään”, kuten Hölderlinin arvellaan toistelleen hulluutensa harjalla¹³.

Pallakschin näennäisellä merkityksettömyydellä on siis merkitys. *Pallaksch* ei jätä rauhaan, se riivaa, koska se ei tule ymmärretyksi. Ehkä sitä ei pitäisi ajatella sanana lainkaan, korkeintaan sanomattomuuden rekylinä, joka purkautuu suusta, kun mitään ei ole enää sanottavissa tai tehtävissä. Mutta se ei vielä tarkoita, että Hölderlin luovutti *pallakschin* pauloissa kielestä, hän *luopui* – tasapainoisen klassismin ihanteesta, saksan kielen mestaruudesta ja viime kädessä runoudesta jonakin kirjoitettavana ja hallittavana.

Hölderlinin sana saattaa olla irrationaalinen, järki ei sitä pelasta, mutta kielelön tai mieletön se ei ole. *Pallaksch* on syväparadoksaalista kieltä, ja kun päälle on vielä lyöty Hölderlinin myyttisen hulluuden stigma, se on muuttunut entistä vaarallisemmaksi, kielelliseksi tabuksi, joka on parafraseeraamaton ja peräisin poeettisen yön syövereistä. Kenties se on lingvistinen demoni tai nimi runoilijan *daimonille*. Oli mikä oli, se täytyy eristää kuten jokainen pyhä eli normaalin puhtautta ja arvattuutta uhkaava ilmiö. Hölderlinin sana on murtamaton kryptogrammi, näkyvä salaisuus, jota ei voi kertoa, mutta jonka voi nimetä.

Tuo sanasolmu, joka ei kuulu mihinkään tunnettuun kieleen, voidaan vain lainata. Hölderlin oli hourekielelensä ainoa puhuja, ja tuo kieli kieltä paossa kuoli hänen mukanaan. Siitä huolimatta *pallaksch* voidaan muistaa, jonakin muunakin kuin tyylipuhtaana *nonsense*-sanana. Ilmiönä Hölderlinin sana muistuttaa mahdollisuudesta päästä kielen esisemanttiseen ytimettömään ytimeen, jossa lapsen, runoilijan ja mielipuolen totuudet leikkaavat ja löytävät yhteisen pakotien järkipuheen herruudesta. Kenties tämä on kovin vähän jumalien kutsuksi, ja kenties se riittää.

*

Vailla kummoisia perusteluja *pallakschin* väkevyys voidaan tyynnyttää nolona houreena tai höpsähtäneen runoilijan tyhjänpäiväisenä joksahduksena. Näinkin laimennettuna se pitäisi Hölderlinin ja Celanin salaisen sopimuksen, että järjelle annetaan vain se, mikä järjelle kuuluu. *Pallaksch* on saksalaisen idealismin pakopiste, jossa runous on laskeutunut esiolympolaisen hämäräänsä. Hölderlin oli Hegelin ja Schellingin varjo, ja tässä sanassa pimeys oli kenties syvimmillään. Hölderlinin kammio sijaitsee eurooppalaisen järjen sydämessä.

Celan näytti, miten Hölderlinin sana tehtiin vaaratomaksi. Sen ja kaltaistensa vapauttaminen jää filosofian ja runouden jaetuksi tehtäväksi.

Viitteet

- Weineck 1999, 262
- Hölderlin 2001, 117.
- Kokoelmasta *Niemandrose*, 1963.
- Baumann 1986, 80.
- Felstiner 1997, 364.
- Celanin autopoettisen luonnehdinnan mukaan: *Mehrdeutigkeit ohne Maske*. Ks. Szász 1988, 320.
- Oman lisänsä messiaanisuuden merkityksen kerrostumiseen tuo runon versiohistoria. Mainittavin muutos vuoden 1961 ensimmäisestä versiosta lopulliseen on kolmannen säikeistön ”lapsen” (*Kind*) vaihtaminen ”ihmiseksi”. Alun perin viite mytologiseen syntymään (vrt. Väinämöinen) ja siis tulevan hahmon poikkeuslaatuun on ollut nykyistä alleviivatumpi. (Ks. Celan 1996, 36–37.) Aiemmassa versiossa lapsen kielen mieleen tuova verbi *lallen* korostaa myös messiasahmon lapsenkaltaisuutta.
- Ks. Heidegger, *Beiträge*, 401 ja Heidegger 2009, 7–20.

9 Ks. Wiedemann 2003, 681.

10 Hölderlin 1974, 444.

11 Ks. esim. Priest 1987. Tiivis perusesitys parakonsistentista logiikasta on luettavissa *Stanford Encyclopedia of Philosophy* -sivustolta: <http://plato.stanford.edu/entries/logic-paraconsistent>.

12 Hölderlin 2012, 461–462.

13 Ks. Lacoue-Labarthe 1986, 39.

Kirjallisuus

- Baumann, Gerhart, *Erinnerungen an Paul Celan*. Suhrkamp, Frankfurt 1986.
- Celan, Paul, *Die Niemandrose. Vorstufen, Textgenese, Endfassung*. Tübinger Ausgabe. Toim. Heino Scull. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1996.
- Celan, Paul, *Die Gedichte*. Toim. Barbara Wiedemann. Suhrkamp, Frankfurt/M. 2003.
- Felstiner, John, *Paul Celan. Eine Biographie*. Beck, München 1997.
- Hölderlin, Friedrich, *Teokset*. Suom. Johan L.

Pii. niin & näin, Tampere 2012.

Hölderlin, Friedrich, *Sämtliche Werke. Band 7.3*. Toim. Friedrich Beissner. Kohlhammer, Stuttgart 1974.

Heidegger, Martin, *Esitelmää ja kirjoituksia. Osa II*. (Vorträge und Aufsätze, 1936–1953.) Suom. Vesa Jaaksi ym. niin & näin -kirjat, Tampere 2009.

Lacoue-Labarthe, Philippe, *La poésie comme expérience*. Bourgois, Paris 1986.

Priest, Graham, *In Contradiction. A Study of the Transconsistent*. Martinus Nijhoff, Dordrecht 1987.

Szász, János, ”Es ist nicht so einfach...”

Erinnerungen an Paul Celan. Teoksessa *Paul Celan*. Toim. Hamacher, Werner & Winfried Menninghaus. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1988, 325–337.

Weineck, Silke-Marie, Logos and Pallaksch. The Loss of Madness and the Survival of Poetry in Paul Celan’s ”Tübingen, Jänner”. *Orbis Litterarum* 54, 1999, 262–275.